

Kiss Gábor

Régészeti lelőhelyek és leletek emlékei helynevekben*

Régészeti alapú szombathelyi helynévmagyarázatok

A régészeti kutatás számára nagy értéket képviselnek azok a helynevek, amelyek magukban egy-egy hajdan volt építményt vagy tárgyat, azaz a tágabb értelemben vett régészeti hagyatékek egyes elemeit örökítették meg. Ezek közül sok még ma is élő helynév, bár eredetük a múlt homályába vész, másokat viszont már csak az írott források őriztek meg számunkra. Régészeti és nyelvészeti tekintetben is egyaránt e helyek elnevezésének kiváltó oka lehet számunkra fontos, vagyis etimonjuknak a tisztázása az alapvető feladat. A kérdés: milyen egykori tárgyat vagy építményt hogyan és miért éppen úgy neveztek el szemtanúik (a helyben lakók vagy az e tájra ellátogatók).

Az alábbi, alighanem sok tanulsággal szolgáló példákat a majd kétezer éves múlttal rendelkező Szombathely városának helynevei közül választottam ki, szemléltetve egyben azt a kutatási lehetőséget, hogy két történelmi tudomány — jelen esetben a történelmi nyelvészet és a régészet — hogyan segítheti egymást, és miként juthat közös erővel közelebb a néhai valóság részleteinek pontosabb feltárásához.

Foglalkozzunk legelőbb a város három, egymás szinonimájaként használatos nevével, amely kérdéskörrel kimerítő alaposággal írt a „Szombathely története” első kötetében TÓTH ENDRE és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 123–9)! Mivel egy könyv megjelenése még nem jelenti okvetlenül az adott kutatások befejezését is, ebben az esetben is számtalan megoldási lehetőség vizsgálatára már csak a kézirat leadása után kerülhetett sor. Ezek egyike volt annak a felvetésnek a körüljárása, hogy a három, egymástól független eredetű és a középkorban használatos településmegnevezést más-más, egymástól teljesen eltérő, ám pontosan meghatározható dolog (helyszín vagy építmény) motiválhatta. Pontosabban szólva az eltérő névadást az egykori nagy kiterjedésű római város más-más, méghozzá egymástól patakokkal elválasztott részén található jellegzetes objektuma gerjeszthette. (A nevek által jelölt helyek térbeli elhelyezkedésének rekonstrukcióját lásd a tanulmány végén közreadott térképen!)

* A tanulmány „A középkori Vas vármegye története” című kutatási program keretében készült.

A település magyar neve köztudottan a heti piac napjának megnevezéséből ered (FNESz.). A *Szombathely* név egyben a piac napját (szombat) és annak helyét, vagyis magát a piacteret jelölte. A magyar névadásnak tehát a Gyöngyös és a Perint patakok között elterülő, fallal körülvett egykori római város déli harmadát elfoglaló, szombati napokon használt hatalmas piactér szolgált alapul. Ez a mai Főtér és a Berzsenyi Dániel tér együttes területének, valamint ezek még akkoriban beépítetlen környékének felel meg. A piacon való kereskedésnek és pénzforgalomnak már a 12. századból régészeti bizonyítéka is van: egy II. Béla (1131–1141) által veretett ezüst dénár, amit a Fő téren találtak csatornaásás alkalmával 1934-ben (KISS G. 1992, KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 91. kép). A *Szombathely* név persze — akárcsak annak változatai (*Szombat*, *Püspökszombatja*) — egyben a piactér mellett kialakult lakott települést is jelölte.

A város antik nevéből (*Colonia Claudia Savaria*) eredő *Sabaria* név a középkor európai köztudatában elválaszthatatlanul összekapcsolódott annak nagy szülőtte, a később toursi püspökké lett Szent Márton (316–397) személyével. Végül is a 19. századig használatos latin nevének fennmaradását a település éppen neki köszönheti. A személyéhez köthető emlékek keresése alighanem már 791 októberében elkezdődött, amikor Nagy Károly frank király (786–814), a későbbi császár az avarok ellen vezetett hadjáratának keretében katonái élén elzarándokolt a szent egykori szülővárosába, és azon keresztül, a Borostyánkő úton haladva vonult vissza birodalmába. Az akkor ide látogatók az antik romvárosban persze semmi olyan objektumot nem találhattak, amelyet biztosan Márton személyéhez lehetett volna kötni. A hadsereggel tartó püspökök és más egyházi személyek szemében azonban különös jelentőséggel bírhattak a régi ókeresztény temető még álló síremlékeinek Krisztus-monogramos kőtáblái, hiszen ezek lehettek számukra az egyetlen kézzel fogható bizonyítékok a Szent Márton-kori idők savariai kereszténységéről. Lehetséges, hogy a szent szülőháza e temetőben való keresése, illetve ennek a múlt homályába vesző és csak jóval később lejegyzett hagyománya is ebből az időből ered.

Az épület, ami a fantáziát e tekintetben különösen megmozgathatta, minden bizonnyal Savaria másik szentjének, a 303. június 4-én a városban vértanúhalált halt Quirinus sisicai püspöknek az eredeti temetkezőhelyéül emelt sírkápolna volt, amely a mai Szent Márton-templom barokk épületének helyén állhatott. (Ennek utolsó nyomai a 17. századi kriptaeépítéskor pusztultak el.) Az előtte lévő kútnak pedig az akkori zarándokok szemében is nyilvánvalóan azonosnak kellett lennie azzal a kúttal, amelynek vizével Márton hazalátogatása alkalmával edényjét megkeresztelte. Ezek után már aligha lehet véletlen, hogy a 9. század folyamán a település plébániatemploma éppen ezen a megszentelt helyen, a régi romokon épült fel. Ott tehát, ahol minden kődarab a város nagy szülőttjére emlékeztetett. Nem csoda hát, hogy a település lakói később is szívesen temetkez-

tek ide. Így válhatott azután a temető hazánk egyetlen, kétezer év óta folyamatosan használt temetkezőhelyévé.

A közép- és újkori térképek szerzői közül jó néhányan Szombathely jelölésekor fontosnak tartották azt is kiírni, hogy ez a hely Szent Márton szülőhelye (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 167. kép). Nyilván ez a hagyomány magyarázza azt is, hogy több 16–17. századi térképen Sabariát magától a Szombathely vagy Steinamanger névvel jelölt településtől messzebb, külön jellel, külön felirattal tüntették fel, esetleg egy patak túloldalán ábrázolták (DERDÁK 1992). Valószínűnek tűnik tehát, hogy a *Sabaria* nevet a városnak a Gyöngyös-pataktól keletre fekvő, Szent Márton tiszteletére szentelt középkori plébánia-temploma és annak környéke tartotta fenn, noha azt az idő múltával a védőszent-ről már egyre inkább Szentmárton-nak nevezték.

A város 'kő a pusztában' vagy 'kő(épület) a réten' jelentésű (vö. FNESz.) német *Steinamanger* (*Stein am Anger*) nevét a város nyugati szélén magasodó dombok és a Perint-patak között elterülő *Kő* nevű területről kaphatta, amely a 19. század végéig még élő helynév volt, később pedig a *Kövi utca* (a mai Esze Tamás utca) őrizte emlékét. Megjegyzendő, hogy a közeli Kámon falu szláv eredetű neve (< *kamenъ*) is lehetséges, hogy ugyanerre a *Kő*-re vezethető vissza (FNESz.). De mi lehetett az elnevezés alapjául szolgáló kő vagy köemlék? Erre — legalábbis részben — maga a német név ad feleletet. Az *Anger* szó a számkra különösen érdekes bajor nyelvjárásokban körülhatárolt térséget, füves területet jelent. A régészeti kutatások alapján ma már tudjuk, hogy a város *Kő* nevű dűlője a valamikori pogány római kultuszközpont, az *ara provinciae* területén helyezkedett el. Ez viszont éppen egy nagy kiterjedésű, fallal körülvett területet, annak közepén pedig egy hatalmas oltárépítményt foglalt magában (lásd erről részletesen TÓTH E. 2001a, 2001b). Hihetőleg e kultuszközpont keleti kerítő pillérsora került elő 1997-ben a Körmendi úton, az evangélikus templom és a Sabaria Cipőgyár közötti szakaszon, az úttest vonalában.

Összefoglalva az eddig elmondottakat arra a következtetésre juthatunk, hogy Szombathely különböző nyelveken történt megnevezései területének más-más fontos ókori vagy középkori objektumait örökítették meg. A magyar nyelv a szombati piactérről, a latin Szent Márton vélt születési helyéről, a német pedig az egykori római kultuszközpontban magasodó oltárépítmény romjairól nevezte meg a település egészét.

A középkori Szombathely egyes részeinek neveinél maradvá fordítsuk most figyelmünket a középkori város nyugati oldalán elterülő, egykor *Karicsa* néven (VMFN. 141, 37/579–80 és 724) emlegetett városrészre, illetve az általa felvetett régészeti problémák felé!

A szombathelyi vár nyugati oldalán valaha egy egyutcás településrész feküdt. Ennek volt a neve *Karicsa* (TÓTH E. 1995). A 20. századra ezt az elnevezést két utcanev örökítette át: a *Nagy-*, illetve *Kiskar utca*. Ezek közül azonban ma már

csak az utóbbi létezik. Mivel a helynévnek csak a 16. századtól van írásos nyoma,¹ eredeti névalakját — amely lehetett akár *Karcsa* vagy *Karacs*a is — nem ismerjük. A név azonban etimológiáját tekintve nagy valószínűséggel török eredetű, jelentése pedig alighanem 'ragadozó madár, héja', de a 'fekete, feketés színű' jelentéstartalom és az ezekből képződött személynév lehetősége is felmerült (vö. GOMBOCZ 1915: 9, FNESz. *Karcsa*). Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a szóban forgó helynév török nyelvi származtatását egy történeti forrás is megerősíti, és azt további helynevek is alátámasztják.

A mohácsi csata után — ahol a város földesura, Paksi Balázs győri püspök (1525–1526) is elesett — a szombathelyi vár és uradalom idegenek kezére jutott, és azon is maradt egészen 1554-ig. E dátumot követően, egy évtized múltán vita támadt az új püspök, Delfini Zakariás bíboros (1565–1571) és a mezőváros lakói közt a várőrzésről és a várvirrasztásról, mivel korábban a város polgárainak ilyen kötelezettsége nem volt. A kérdés megoldására a vasvári káptalan 1566-ban vizsgálatot tartott, amelynek anyaga szerencsére fennmaradt.² A kihallgatott tanúk vallomásából sok egyéb mellett az is kiderül, hogy a vár őrzőit régen a *Pecheny*es másképpen *Warfeölde* nevű szántóföld használata illette meg. Ennek helyét pontosan ismerjük: a Söptére vezető út keleti oldalán feküdt (vö. VMFN. 156, 37/1264).³ Az elnevezés alapjául szolgáló *pecsenyés* szó nyelvészeti vélemények szerint a törökségi nyelvet beszélő besenyők régi szláv *pečeneg*, illetve régi német *Petschenaere* névváltozatából torzult (vö. TESz. *besenyő*, FNESz. *Pecsenyéd*). Ez pedig minden bizonnyal azt jelenti, hogy a szombathelyi vár őrzésével eredetileg besenyők voltak megbízva, akik szolgálataikért cserébe a róluk elnevezett földeket használták. Mivel a történeti adatok szerint a besenyőket katonai szolgálatra csak a 10–12. század között alkalmazta a magyar állam, nyilván a *Karicsa* és a *Pecsenyés* helynevek eredete is erre az időre — azaz a szombathelyi várnak még királyi kézen lévő korszakára — megy vissza.

Topográfiai oldalról ezt a keltezést alátámasztja a *Karicsa* városrész elhelyezkedése is, amelynek egyetlen utcája keleti irányban éppen a Fő tér északi szélét alkotó teleksor déli határának vonalával esik egybe. Ennek az egyenes vonalnak — hajdan bizonyára egy egyenes vonalú útnak — a kialakulása pedig csak a 15. századi külsővár felépülése előtt képzelhető el. A régészeti adatok alapján jóval a 13. század előtt felépült szombathelyi belsővár (azaz a kerekvár) egyetlen kapuja is pontosan nyugat felé, e kis település irányába, nem pedig a Szombathelynek nevet adó piactér irányába nyílt (KISS G. 2005: 153, 20. jegyzet). Alighanem éppen ez lehetett a vár eredeti váralja települése, azaz suburbiuma.

¹ Első ismert említése 1559-ből való (vö. HORVÁTH 1993: 14, 18. jegyzet).

² Vas Megyei Levéltár, Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hiteleshelyi levéltárának protokolluma. 1566. év 4. szám.

³ Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51-232-B. térkép, f. négyzet.

Az etnikai meghatározást egy másik, régészeti megfigyelés teszi még valószínűbbé. A már fentebb említett középkori Szent Márton plébániatemplom esetében ugyanis egy igencsak ritka jelenséggel állunk szemben. Az egyházi épület közvetlen közelében két azonos korú, tehát párhuzamosan egymás mellett használt temető részletei kerültek napvilágra. A sírokban előforduló ékszerek (elsősorban hajkarikák, gyűrűk és gyöngyök), továbbá a halottaknak útravalóként adott érmék alapján mindkettőt a 11–12. századra keltezhetjük. Az egyik a cinteremnek nevezett, körülhatárolt templomkertben volt, a másik viszont kissé távolabb, egy fűzfákkal benőtt mocsaras rész túloldalán feküdt. Ez utóbbi megőrizte sírjainak soros elrendezését. Az itt nem részletezett viseleti, gazdasági és temetési rítusban megtalálható különbségek arra mutatnak, hogy a két temetkező helyet nagy valószínűséggel az egykori Szombathely lakosságának más-más, eltérő társadalmi helyzetű csoportja használta. A templomkertben lévő, több nemesfémet tartalmazó temetkezési helyet egy tehetősebb, huzamosabb ideje helyben lakó és a keresztény vallás előírásait megtartó közösség tagjai használhatták. A mocsáron túli szomszédos dombra temetkezőkben pedig egy kevésbé tehetősebb embercsoport tagjait kell látnunk, akiket a fiatal magyar állam hivatalos vallása éppen csak megérintett. Ez utóbbiak nem akartak, vagy valamilyen okból nem engedték őket — legalábbis egy ideig — a templom mellé temetkezni. A fenti adatok alapján kézenfekvő ez esetben éppen a besenyőkre gondolni, hiszen köztudomású, hogy pogány vallásukat sokáig megőrizték. E két különálló temető azt jelzi számunkra, hogy a 11. század első felében e fontos nyugat-dunántúli piachelyen a lakosság két — hagyományait és gazdasági erejét tekintve — eltérő csoportból állt. A várral, templommal és piaccal rendelkező — minden jel szerint királyi birtokban lévő — településen élők ilyen jellegű társadalmi rétegződése valószínűleg eltérő etnikumukkal magyarázható (KISS G. 2005: 152–4).

Az eltérő etnikum lehetősége merült fel magyarázatként a Kárpát-medencéből ismert eddig egyedüli párhuzam esetében is. A mai Dörgicse részét képező Felsődörgicsén (Veszprém megye) álló Szent Péter-romtemplom mellett feltárt két egykorú, ám eltérő temetkezési szokásokat mutató temető esetében a templomtól távolabb fekvő sírmező temetkezéseit faragatlan kőlapokkal jelölték meg (PINTÉR–RAJNER 2009: 56–63).

Folytatva a szombathelyi régészeti vonatkozású helynevek sorát foglalkozunk most kicsit *Szent Márton kútja*-val (VMFN. 143, 37/642), amelynek első említése 1360-ból maradt ránk, amikor a szombathelyi *Banafölde* nevű birtokot meghatározták. A határjárás szövege magyarra fordítva így kezdődik: „az első határjel pedig kelet felől kezdődik a Szent Márton Sabaria civitas-ban lévő kőkútja melletti fűzestől” (idézi HORVÁTH 1958: 31, 34. jegyzet; vö. még TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 55–6, 77. szám, KISS G. 2002a: 267). Az egykor közként használatos kút kb. két méterre délre fekszik Rumi Rajki István

szobrászművésznek a Szent Márton-templom előtt 1938-ban felállított „Szent Márton megkereszteli édesanyját” című szobrától. A kutat már a szobor felállításakor betonlapokkal fedték be, 2008-ban pedig díszburkolatot is kapott. A kút valóban régi. Belsőfalazatában, melyet láthatólag az idők folyamán többször is megújítottak, faragott római építőkövek és útbazaltok is vannak (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 133. kép). A hozzá kötődő eredeti legendát Carolus Clusius örökítette meg 1585-ben : „Innen kissé távolabb egy kút látható, melyről azt mondják, hogy Szent Mártont ennek vizébe mártották midőn a keresztény hitet felvette.” (idézi KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 226; vö. még TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1999). A kőkútról tehát ekkoriban úgy vélték, hogy magát a szent püspököt keresztelték meg annak vizével. Később ezt a hagyományt, bizonyára egyházi hatásra helyesbítették akképpen, hogy Márton az édesanyját keresztelte meg a szülőházának (azaz a Szent Márton-templomnak) udvarán álló kútnál. Nem kísérvük azonban itt most nyomon a legendaalakulás folyamatát és az azt kiváltó okokat, melyről TÓTH ENDRE részletesen írt (vö. KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 224–32). Biztonsággal megállapíthatjuk azonban, hogy az egykori ókeresztény temető területén található régi kőkutat a helybéli hagyomány magához Szent Márton személyéhez kötötte, és a névadásban is kétségtelenül ez jutott kifejezésre.

Ugyanez vonatkozik természetesen magára a kút mellett álló templomra is, amelyről fentebb már szóltunk. Mindezt alátámasztani látszik egy 1240. december 20-án kiállított oklevél *aput Sanctum Martinum*, azaz 'Szent Mártonnál' való keltezése (TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35–35, 31. szám), amely inkább vonatkozhatott a Savariában született szenthez kötődő építményekre (a templomra és az előtte lévő kútra), mint magára a később *Szentmárton*-nak nevezett településre (VMFN. 144–5, 37/703). Ez utóbbi ugyanis közel sem biztos, hogy már létezett ebben az időben.

Folytatva a régészeti vonatkozású helynevek sorát, nézzünk most szét Szombathely külterületén!

A város keleti határának egyik ma már nem élő dűlőneve, a Bálványkő kapcsán 1864-ben Szentmárton község bírása ekképpen válaszolt Pesthy Frigyes helyneveket gyűjtő kérdésére: „egy emberi emlékezetet meghaladó időben készült egyszerű kőszoborról kapta a nevét — ami még rom falával máig is áll — neveztetett el” (idézi TÓTH E. 1977b: 69–70, KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 235).

A kő minden bizonnyal egy római sír építmény (ún. *síraedícula*) lehetett, amelyet valamikor a 19. század második felében bontottak le, törmeléke azonban a helyszínen máig megtalálható. Mint határpont a legkésőbbi időkig szerepelt, hiszen kisebb eltéréssel egészen az 1933-as település-összevonásig egyik sarokpontja volt a Gyöngyösszőlős–Szombathely határnak. Ezt a térképi adatokon

kívül egy a Bogácai-ér frissen kikotort medréből az 1980-as években begyűjtött régi (18. vagy 19. századi) N. CZ. CZ. feliratú határkő is bizonyítja.⁴

Erről a régés-régi kőbálványról (kőszoborról) kapta nevét a régi térképeken és iratokban gyakran szereplő *Bálványkő út* (TÓTH E. 1977b: 69–70, VMFN. 139, 37/517: *Bálvány-úti-dűlő*), hiszen az éppen mellette vezetett el. Valójában ez a kilométereken át nyílegyenesen keletnek tartó út volt a Savariából (Szombathelyről) Bassiánán (Sárváron) át Arrabonába (Győrbe) vezető római főút. Ennek a szombathelyi szakaszán a 17. századból már biztosan adatolt *Öttenvény* elnevezése⁵ építési módjára, azaz víz általi hordaléknak (öntésnek) látszó kavicsöltésére utalt (erről a kérdéstről lásd TÓTH E. 1977a). Ez az elnevezés mára szintén kihalt Szombathelyen.

A Bálványkőhöz kapcsolódó helynevek nyomán szólnunk kell még a *Laposalma* (VMFN. 156, 37/1295–1296)⁶ elnevezéséről is, melynek korábban ugyancsak felvetődött a régészethez való kapcsolata, noha kézenfekvőnek látszik, hogy a név eredetileg almafákkal borított lapos dombot jelentett. A gyanút az táplálhatta, hogy a helynév voltaképpen ugyanazt a dombot jelölte Szombathely keleti határában, mint a *Bálványkő*, esetleg a vele közvetlenül szomszédos területet. A városi jegyzőkönyv néhány 1616. és 1617. évi, regeszta formában már közzétett bejegyzése, ugyanis következetesen *lapis olma*-ként jelöli meg a helyet. E névalak nyomán vetődött fel azután DOMINKOVITS PÉTERben, a jegyzőkönyvek kiadójában annak a lehetősége, hogy az elnevezésben a 'kő' jelentésű *lapis* latin szót keresse, és így a dombot jelölő helynév szerinte akár 'kőhalom' vagy 'kő halma'-ként is értelmezhető lenne.⁷ Ez persze csak abban az esetben képzelhető el, ha a Bálványkővet hivatalosan a latin *lapis* szóval jelölték volna. További feltétel lenne, hogy ezt a latin névalakot a hétköznapi szóhasználat is átvegye, valamint hogy a *halma* szóból a szókezdő *h* hang elmaradjon. Végül pedig további példának kellene a rendelkezésünkre állnia a latin–magyar szóösszetételekből álló szombathelyi vagy más Kárpát-medencei helynevekből! Ezek a feltételek azonban sorra nem teljesülnek. A hasonló latin–magyar vegyes helynévi alakoknak a magyar nyelvterületen tapasztalható teljes hiánya pedig éppen arról győző meg bennünket, hogy kizárható az a lehetőség, miszerint a régi *Bálványkő* elnevezésnek a *Laposalma* helynévhez nyelvészeti tekintetben bármiféle köze is lenne.

A már említett banaföldi birtok egy másik, régészetileg érdeklődésre számot tartó pontját 1360-ban ekképpen írták le a határjáró oklevél megfogalmazói,

⁴ A lelet jelenleg a Vasvári Múzeum „Kapuk a múltba. Képek Vasvármegye középkorából” című kiállításán látható.

⁵ Első ismert említése 1609-ből való (BENCZIK–DOMINKOVITS 1993: 83, 284. szám).

⁶ Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51–241-C. térkép, a-b-c. négyzet.

⁷ A kötet hely- és személynévmutatójában már a következőképpen szerepel: *Kőhalom (lapis olma, lapis olman)* (DOMINKOVITS 1997: 187).

akik ugyanis eljutottak „egy nagy kőhöz, amelyet *Sírkő*-nek neveznek” (KISS G. 2002b: 267–8, 272). Ez az akkoriak számára is felismerhetően sírkőnek nevezett köemlék aligha lehetett más, mint a mai Kuti- és Belső-Sárdi-dűlő határán, a szombathelyi vízmű közelében fekvő római villa temetőjének egyik sírköve, amit már valamikor 1360 előtt határjelként a Vépi út mellé állítottak, talán éppen a Szőlős felé vezető út elágazásába, ahogyan ez máshol is szokásban volt.⁸ Sajnos, ezt a római sírkövet sem tudjuk ma már azonosítani, ha ugyan fennmaradt napjainkra.

A síremlékeknél, illetve a sírköveknél tartva meg kell említenünk még a *Szítás temetése* helynevet is, amely kétségtelenül egykor szintén régészeti objektum volt. A név mint helymegjelölés szintén többször előfordul a 16. századtól fogva. 1580-ban pontosan meg is nevezik, és a tiszteletreméltó Szítás Mihály sírjának („propre sepulturam quondam egregii Michaelis Zythas”) mondják (idézi HORVÁTH 1958: 31, 36. jegyzet; vö. még HORVÁTH 1993: 19, 9. szám, 94. jegyzet). Azt, hogy pontosan hol feküdt, egyelőre nem tudjuk, miként azt sem, hogy ki volt maga az ekkorra már elhunyt Szítás Mihály. Egy *Szítás* nevű család valóban élt Szombathelyen a 16. század végén. 1591-ben egy *Szítás János* nevű szakályníró, civis (polgár), inhabitator (lakos) szerepel az írásokban (HORVÁTH 1993: 88). Ám azt, hogy mit keresett egy megbecsült ember sírja a határban, amikor minden jó keresztényt ekkoriban még a templomkertben (Szombathelyen túlnyomórészt a Szent Márton-templom kertjében) temettek el, nem tudni. Mindenesetre nagyon nyomós indokának kellett lenni, hiszen a határban általában csak a köztörvényes bűnözőket és a társadalmon kívülieket földelték el, akiknek haló poraikban nem járt megszentelt föld. Mivel a város korabeli jegyzőkönyvei az 1605-ös elmenekítésük után Németújváron mind elégték, nehéz lesz kideríteni Szítás Mihály kilétét és a településen kívüli eltemetésének pontos okát. Ám a régészben mégis ott motoszkál a halvány gyanú, hogy ezt az elnevezést is nem egy régi római síremlék váltotta-e ki? Egy olyan sírkőre vagy annak töredékére gondolhatunk ebben az esetben, amelynek felirata a *Hic situs est...* („itt temették el, vagy itt nyugszik”) formulával kezdődött. Ez a magyarul értelmetlen, a kövön még olvasható latin *situs* szó alakulhatott talán a használók értelmezéseként a családnévből is ismert *Szítás* elnevezéssé, kötődve azután a familia egyik (esetleg távolban elhunyt) nevezetes tagjához. El kell ismerni, hogy nyelvi oldalról ez a magyarázat kézzel fogható bizonyíték hiányában eléggé valószínűtlennek látszik. Ám ha ezt a lehetőséget teljesen elvetjük, akkor viszont az előző történeti problémára (mármint arra, hogy mit keres a sír a határban) kell elfogadható magyarázatot lelnünk!

⁸ Vasváron az Alsóújlakra vezető régi országútból a szőlőhegyre tartó út elágazásába állítottak egy római sírkövet, amely szintén a közeli római villa temetőjéből származott. Ma szintén a Vasvári Múzeum kiállításán szerepel.

Végezetül még egy másik olyan helynevet érdemes megemlítenünk a település nyugati határából, aminek a látszat ellenére még sincs közvetlen régészeti vonatkozása. Szombathely város fennmaradt iratai között, a városi jegyzőkönyvben az 1616-os esztendőnél olvashatunk először az *Ördög-gát* nevű helyről (DOMINKOVITS 1997: 119, 1234. szám). Az ilyen és hasonló elnevezéssel általában azokat a földtöltéseket jelölte az utókor egyszerű embere, amelynek építési korát és rendeltetését már senki sem ismerte. A szombathelyi *Ördög-gát* pontos helye is mára már feledésbe merült, illetve a név áthelyeződött (VMFN. 133, 37/269–70; vö. még TÓTH J. 2003), noha mind a hivatkozott bejegyzésből, mind pedig a Benda Jakab által 1846-ban készített szombathelyi szőlőhegyek térképéről⁹ helye világosan kiderül. 1831-ben megjelent szótárában KRESZNERITS FERENC adott róla részletesebb magyarázatot: „szombathelyi határban egy mélyút, hol valaha a Németeket megszorították és megverték az akkori Magyarok” (KRESZNERITS 1831–1832: II, 107; idézi KISS G.–BALOGH 2003). Valódi mibenlétére azonban BALOGH LAJOS 2003-ban tett geológiai megfigyelése adott megnyugtató választ. Az egykori szőlőhegyek területén, a mai Homok utca mellett, a régi homokbánya térségében működő Szabadidő Központ bejáratánál váratlan leletre bukkant. Ezen a ponton ugyanis — a környéken egyedülálló esetként — a felső talajrétegből kilátszó, minden bizonnyal szálban álló kőzet felszínét fedezte fel (KISS G.–BALOGH 2003). A járósinten ma is látható meszes homokkő-kibukknás bizonyára egy régen volt és mára már teljesen elbányászott kőzettömb maradványa, amelynek eredeti nagysága és formája számunkra ismeretlen. A mellette elhaladó régi út (az *Ördög-gáti út*) fölé magasodó helynek pedig éppen ez a furcsa, az emberi képzeletet megmozgató képződmény szolgáltatott nevet, nem pedig a 16. században adathozható szombathelyi Eördögh család (HORVÁTH 1993: 81).

A közép- és újkorból eredeztethető régészeti vonatkozású helynevek száma bizonyára még bőven szaporítható, és a felsoroltak csupán kiragadott példáknak tekinthetők azon helynevek hosszú sorában, amelyekkel mind történeti, mind régészeti, mind pedig nyelvészeti tekintetben Szombathelyen és közvetlen környékén foglalkozni kellene.

Irodalom

- BENCZIK GYULA–DOMINKOVITS PÉTER (1993), *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái. 1606–1609*. Acta Savariensia 7. sz. Szombathely.
- DERDÁK FERENC (1992), *Szombathely jelölése régi térképeken*. Lapok Szombathely történetéből 8. Panniculus C/8. Szombathely.
- DERDÁK FERENC–KISS GÁBOR (2008), *Térképi adatok Vas megye történeti földrajzához*. Szombathely és környéke 1762–1862. Szombathely.

⁹ Őrzési helye: Savaria Múzeum, Történeti Tár. Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51-232-C. térkép, f. négyzet.

- DOMINKOVITS PÉTER (1997), *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái. 1615–1617.* Acta Savariensia 13. sz. Szombathely.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpád-kori török személyneveink.* Bp.
- HORVÁTH TIBOR ANTAL (1958), A középkori Szombathely topográfiája. *Vasi Szemle* 1958/1: 25–33.
- HORVÁTH TIBOR ANTAL (1993), *Szombathely a XV–XVIII. században.* Acta Savariensia 8. sz. Szombathely.
- KISS GÁBOR (1992), *Árpád-kori érem Szombathely régi piacteréről.* Lapok Szombathely történetéből 5. Panniculus C/5. Szombathely.
- KISS GÁBOR (2002a), A szombathelyi Banafölde birtok 1360. évi határainak helymeghatározása. *Specimina Nova* 16: 267–75.
- KISS GÁBOR (2002b), *Szombathely – Sabaria – Steinamanger.* Lapok Szombathely történetéből 109. Panniculus C/160. Szombathely.
- KISS GÁBOR (2005), Két szomszédos, kora Árpád-kori temető Szombathelyen. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai.* Szerk. RITOÓK ÁGNES–SIMONYI ERIKA. Opuscula Hungarica 6. sz. Bp. 151–62.
- KISS GÁBOR–BALOGH LAJOS (2003), *A szombathelyi Ördög-gát.* Lapok Szombathely történetéből 116. Panniculus C/173. Szombathely.
- KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), *Savaria–Szombathely története I. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely.
- KRESZNERITS FERENC (1831–1832), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal I–II.* Buda.
- PINTÉR LÁSZLÓ–RAINER PÁL (2009), *Veszprém megye egyházi élete a középkorban. Kiállítási katalógus 2008–2009.* Veszprém.
- TÓTH ENDRE (1977a), Eötteven seu via antiqua Romanorum. *MNy.* 73: 194–201.
- TÓTH ENDRE (1977b), A Savaria–Bassiana útszakasz. *Archaeologiai Értesítő* 104: 65–75.
- TÓTH ENDRE (1995), *Egy szombathelyi városrész emlékére: A Karicsa.* Lapok Szombathely történetéből 33. Panniculus C/45. Szombathely.
- TÓTH ENDRE (2001a), Fettich Nándor és a Savaria-topográfia. *Vasi Szemle* 55: 413–20.
- TÓTH ENDRE (2001b), A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archaeologiai Értesítő* 126: 5–33.
- TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1994), *Források Savaria–Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig.* Acta Savariensia 9. sz. Szombathely.
- TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1999), *Carolus Clusius leírása Szombathely városáról 1585-ben.* Lapok Szombathely történetéből 72. Panniculus C/117. Szombathely.

TÓTH JÓZSEF (2003), *A szombathelyi Ördöggát mondája*. Lapok Szombathely történetéből 117. Panniculus C/174. Szombathely.

VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.

1. térkép. Szombathely három neve.

A patakok által elválasztott területek eredeti elnevezésének és azok helyének rekonstrukciója.

Kő — Stein am Anger = a római kori tartományi főoltár, azaz az „ara provinciae” romja és annak környéke

Szombathely — Szombat-hely = a heti piacnak helyt adó piactér és annak környéke:

- a római kori városfal és a hozzá csatlakozó sánc maradványai,
- a piactér (a római városfalon belüli terület déli része)
- a vár a Szűz Mária-templommal (a római városfalon belül)
- a várnépek Karicsa nevű települése, azaz a „suburbium” (a római városfalon kívül nyugatra)

Sabaria — Szent-Márton = „Szent Márton szülőhelye” és annak környéke, ami a római korban az ókeresztény temető helye volt:

- a Szent Márton-plébániatemplom a temetőjével = „Szent Márton szülőháza”
- Szent Márton kútja = „Szent Márton szülőházának kútja, azaz a szent, illetve édesanyja keresztelésének helye”
- a soros „pogány” jellegű temető